

विशेष ग्रंथ
पुरस्कार :
इर्जिक
अरुण जाखडे

संवादक : अरुणा ढेरे

मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात समीक्षेची, लोकसाहित्याची आणि संशोधनात्मक व अभिजात म्हणावीत अशी महत्त्वाची अनेक पुस्तके प्रकाशित करणारे पद्मगंधाचे प्रकाशक ही प्रमुख ओळख अरुण जाखडे यांची आहे. आणि पद्मगंधा व उत्तम अनुवाद या दोन दिवाळी अंकांचे प्रकाशक-संपादक ही त्यांची दुसरी ओळख आहे. पण त्यांची तुलनेने कमी असलेली तिसरी ओळख म्हणजे ग्रामीण जीवन व ग्रामसंस्कृती यांच्याशी असलेली त्यांची नाळ बरीच घट्ट आहे. ही त्यांची तिसरी ओळख ठळकपणे सांगणारे 'इर्जिक' हे पुस्तक आहे. या पुस्तकातून ग्रामजीवन व कृषिसंस्कृती यांच्या उद्ध्वस्तीकरणाचा आलेख दाखवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे.

arunjakhade
@padmagandha.com
Mob. : 9850086423

श्री. अरुण जाखडे हे शिक्षणाने विज्ञानशाखेचे आणि काही काळ फोर्स मोटर्समध्ये नोकरी केलेले असले, तरी ती त्यांची ओळख नव्हे. त्यांनी त्यांची वाट धरली ती पुस्तक प्रकाशनाच्या व्यवसायामधून. ते 'पद्मगंधा प्रकाशना'चे चालक-मालक बनले, अनेक दर्जेदार पुस्तकांचे व ग्रंथांचे प्रकाशक बनले, 'पद्मगंधा' या दिवाळी वार्षिकाचे जाणते संपादक बनले; तरीही त्यांची ओळख तेवढ्यावरच थांबली नाही. त्यांच्यामधील जी वाङ्मयीन ऊर्जा होती, तिचे समाधान प्रकाशन-संपादनाने पुरते झाले नाही. खरे तर पुस्तकनिर्मिती-विषयीची व्यवसायापलीकडची ओढ असते, तेव्हा त्या पुस्तकामध्ये लेखक-प्रकाशक दोघांचाही सृजनशील असा सहसंबंध असतो. अनेक गंभीर वैचारिक वाङ्मयप्रकल्प प्रसिद्धीसाठी स्वीकारून जाखडे त्यात तसे सृजनशीलतेने गुंतत गेले, सहभागी झाले; मग ते र.धों. कर्वे यांचे समग्र लेखन असो, भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण असो, की माझ्या वडिलांची- डॉ.रा.चिं. ढेरे यांची सगळीच ग्रंथसंपदा असो.

जाखडे एकीकडे पुण्यासारख्या शहरात जवळजवळ ३५ वर्षे वास्तव्य करून राहिले आहेत. देश-परदेशांत फिरून आले आहेत. व्यवसायाच्या निमित्ताने वाङ्मयीन जगातल्या थोरामोठ्यांशी संपर्क ठेवून आहेत, तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची मळणी मुळात गावाकडच्या मातीतूनच झालेली आहे. इथल्या ग्रामजीवनाशी असलेला त्यांचा संबंध केवळ स्मरणरंजना- पुरता नाही, भावाच्या गहिवराचा नाही; तो अधिक खोल, अधिक अर्थपूर्ण किंबहुना जैवसंबंधच आहे. आपल्या या संचिताकडे किंवा अधिक नेमकेपणाने बोलायचे तर- या नाळेच्या वारशाकडे जाखडे यांनी केवळ लेखनाचा कच्चा माल म्हणून पाहिलेले नाही; सदरलेखनाच्या निमित्ताने त्यांनी आपल्या भूतकाळाला, आपण जगलेल्या संपन्न अशा सांस्कृतिक समूहजीवनाला पुन्हा स्पर्श केला आहे, इतकेच.

ललित लेखनाने वैचारिक लेखनाचा जडपणा मोडून त्याला प्रतीतिगम्य व आकलनसुलभ करावे आणि वाचन-निरीक्षणातून स्फुरलेल्या विचारांनी ललित गद्याचे अल्पजीवित्व दूर करित त्याला प्रगल्भ अनुभवांनी वजनदार करावे, अशी प्रक्रिया सदरलेखनाच्या बाबतीत अगदी कमी वेळा घडते. 'इर्जिक'बाबत ती घडून आली आहे.

पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वीचे केवळ मराठीच नव्हे, तर एक

प्रकारे प्रातिनिधिक रीतीने भारतीय ग्रामजीवनच 'इर्जिक'मधून समोर आले आहे. किंबहुना, भारतीय ग्रामजीवनाच्या सांस्कृतिक परिवर्तनाचा प्रदेश विशिष्ट नोंदींवर आधारलेला हा व्यावहारिक दस्तऐवज आहे. यातल्या नोंदी शेत-शिवारांच्या आहेत, उन्हाळ्या-हिवाळ्याच्या आहेत, पावसा-पाण्याच्या आहेत, गुरा-ढोरांच्या आहेत, दैनंदिन कामांच्या आहेत, खेळांच्या व मनोरंजनाच्या आहेत, सणा-उत्सवाच्या, व्रत-वैकल्यांच्या आणि श्रद्धा-समजुतींच्या आहेत. मात्र या नोंदी म्हणजे केवळ माहितीचे संकलन नाही. त्यातून सतत स्पंद पावणारे माणसांचे जीवन आहे. त्या जगण्याचा अंतःस्वर 'इर्जिक'ला सदरलेखनाच्या सामान्यपणातून वर

शेती आणि प्रकाशन-लेखन यात नवसर्जनाचा आनंद

दोन नद्यांच्या तीर्थस्थान नसलेल्या संगमावर मला वाढता आले. हजार वर्षांचा ऐतिहासिक वारसा असलेल्या गावाने मला खूप काही दिले आहे. एरवी भकास आणि पडझड झालेल्या उद्ध्वस्त गावात मला हजार वर्षांतली माणसं भेटतात असे भास होतात.

त्या नदीकाठच्या सतींच्या समाध्यांतून त्यांची मौनाची भाषा समजून घेत आलो, नदीच्या काठी वाढण्याचा अनुभव एक वेगळाच असतो. ते नाद, ते गंध, ते स्पर्श, ते आवाज आजही कानांत आहेत. मी अगोदर म्हटल्याप्रमाणे सृष्टीचे एक महाकाव्यच मी जगलो.

उठवणारा ठरला आहे.

हे पुस्तक वाचत असताना ग्रामीण समूहजीवनाचे रंगीत तुकडे जोडलेल्या गोधडीची आत्मीय आठवण होते आणि तिची जीवनदायी उब आज अंगाला मिळत नसल्याची अस्वस्थ खंतही वाटते. आपल्या वर्तमानाकडे डोळसपणे पाहण्याचे भान जागवणारे असे हे सजग आणि संदर्भसमृद्ध लेखन आहे.

महाराष्ट्र फाउंडेशन (अमेरिका) यांनी 'इर्जिक'ला पुरस्कार देऊन या कलाकृतीचा यथोचित गौरव केला आहे. त्यानिमित्ताने जाखडे यांच्याशी साधलेला हा संवाद.

प्रश्न : जाखडे, आपल्या ह्या संवादाची सुरुवात 'इर्जिक'पासूनच करू या. 'इर्जिक' हे पुस्तक कसे आकाराला आले? संपूर्ण पुस्तकाचा आराखडा किंवा सूत्रबद्ध असं काही मुळात डोक्यात होतं का?

- खरं तर याचे श्रेय 'लोकसत्ता'लाच द्यावे लागेल. तत्कालीन संपादक मा.कुमार केतकर आणि श्री.श्रीकांत बोजेवार यांची ही कल्पना. त्याला मिळालेला प्रतिसाद पाहता, ही लेखमाला पुढच्या वर्षी महिन्यातून दोनदा अशी पुन्हा प्रसिद्ध करण्याचे संपादक व लोकसत्ता पुरवणी पाहणाऱ्या त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ठरवले. आता मला आत्मविश्वास आला होता आणि मी पटकन् 'हो' म्हणालो.

पहिला लेख लिहिला त्याच वेळी वृत्तपत्रासाठी आपण सदर लिहीत आहोत. ते लक्षात घेऊन ग्रामजीवनात घडणाऱ्या समकालीन घडामोडींवर लिहिण्याचे ठरवले. त्या काळात होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येने मी अस्वस्थ होतो. या आत्महत्या का होतात, याचा विचार करत होतो. माझ्या वडिलांकडून १९५२ च्या दुष्काळातल्या हाल-अपेष्टांबद्दल अनेक गोष्टी ऐकल्या होत्या. वडील सांगायचे- दुष्काळ इतका भीषण होता की, लोक निवडुंगाची फुलं खाऊन जगले. त्या वेळी तर माझा जन्मही झाला नव्हता. पुढे १९७२ चा दुष्काळ तर मी स्वतः अनुभवला होता, पाहिला होता. त्या काळातही शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या नव्हत्या. या दोन्ही दुष्काळांच्या तुलनेने तेवढी भीषणता आज नसताना हे का घडावे, हा मला प्रश्न सतावत होता.

ग्रामसंस्कृती १९९० नंतर पूर्ण बदलत गेली आणि यातून लक्षात आले की- बदलत्या ग्रामसंस्कृतीतून जीवनपद्धती बदलली, पण हे बदल सगळ्यांनाच मानवले असे नाही. त्याचे कारण म्हणजे- ग्रामीण, दलित, आदिवासी यांच्या

जीवनाचा मुख्य गाभा अथवा ऊर्जा ही त्यांच्या सामूहिक जीवनपद्धतीत आहे. कृषिसंस्कृती ही अशी संस्कृती आहे की, तिच्या अनेक उपसंस्कृती आहेत. ह्या उपसंस्कृतीत 'इर्जिक', 'सावड' अशा गोष्टींनी एकमेकांना मदत व्हायची व मार्ग काढला जायचा. या 'इर्जिक'वर मी पहिला लेख लिहिला. संपादक आणि त्यांचे सहकारी बोजेवार व शुभदा चौकर यांनी तेच नाव लेखमालेला द्यायचे ठरविले. दोन वर्षांच्या या लेखमालेतून हे पुस्तक आकाराला आले आहे.

प्रश्न : शहरी वाचकांसाठी 'इर्जिक' शब्दाचा अर्थ सांगाल काय? आता ते आवश्यकच झालं आहे नाही का?

- अहो, शहरीच काय- आता ग्रामीण भागातील नव्या पिढीलाही याचा अर्थ माहीत नसेल; कारण बदलत्या संस्कृतीत आपल्या भाषेतले अनेक शब्द हद्दपार होत आहेत. 'इर्जिक' घालणे- म्हणजे जो शेतकरी आर्थिक संकटात असल्यामुळे गळाठलेला आहे- दावणीला बैल नाही, कणगीत दाणे नाहीत, जमीन पडिक पडायची वेळ आली आहे- अशा वेळी त्या काळात त्याला जी अडचण असेल- उदा. उन्हाळ्यात नांगरटीची- तर 'इर्जिक' घातले जायचे. म्हणजे ठरलेल्या दिवशी गावातले सगळे नांगर त्याच्या शेतात जायचे. एक दिवसातच त्याचे शेत नांगरून दिले जायचे. शिवाय यात त्याला मदत केली, ही भावना नसे; तर या निमित्ताने त्याने इर्जिक घातले म्हणजे- गरिबीमुळे तेलच्या-गुळवणी किंवा लापशी असे गरिबीचे पक्कान्न सगळ्यांनी संध्याकाळी एकत्र खायचे. हे सगळे आनंदाने गाणी म्हणत, चेष्टा-मस्करी करत दिवसभर व्हायचे. यात त्या अडचणीतल्या शेतकऱ्याला मदत केली ही उपकाराची भावना नाही; तर त्याने इर्जिक घातले आहे आणि आम्ही ते आनंदाने खायला आलो आहोत, ही भावना असायची. उन्हाळ्यात नांगरटीची अडचण असो, पावसाळ्यात पेरणीची, सुगीत पीककाढणीची; या सर्व काळात ज्याला जी अडचण असेल, मजुरांना द्यायला पैसे नसतील अशा शेतकऱ्याकडे असे इर्जिक घातले जायचे. सुगीत तर काढणीच्या वेळचा जल्लोष अधिक चैतन्यमय असायचा. यातून त्या शेतकऱ्याचे दुःख हलकं व्हायचे.

आपल्या संकटात आपण एकटे नाहीत, आपल्या पाठीशी गाव आहे- ही गोष्टच या पद्धतीत दिलासा देणारी असते. आज पंतप्रधान किंवा मुख्यमंत्री निधीतून किंवा समाजोपयोगी कामे करणाऱ्या संस्थांकडून आर्थिक मदत मिळाली, तर त्याची अडचण कमी होऊ शकते, पण या संकटाने त्याला आलेली निराशा, एकलेपण कमी होऊ

शकत नाही. इर्जिकसंस्कृती गेली आणि एकलेपणाच्या भावनेतून या आत्महत्या होतात किंवा त्या बाबतीतल्या अनेक कारणांपैकी एक कारण हेही असावे, असे मला वाटले.

प्रश्न : ग्रामसंस्कृतीतल्या बदलांचे परिणाम इतके क्लेशदायक आहेत असं तुम्हाला म्हणायचं का ?

- तसं म्हणायचंय. कोणतीही संस्कृती बदलते, तेव्हा जीवनपद्धतीही बदलते. बदलत्या जीवनपद्धतीत पहिल्या गोष्टींना आपण कोणते पर्याय दिले किंवा शोधले, हे आपण विचारात घेत नाहीत. यात माणूस म्हणून त्या माणसाचा विचार किती होतो, हे पाहिले पाहिजे. ग्रामसंस्कृती, आदिवासींची संस्कृती म्हणजे समूहमनाचा आविष्कार आहे. हे सामूहिकपण भंगले की, ही माणसं स्थलांतरित होतील किंवा उद्ध्वस्त होतील. येत्या काही वर्षांत आदिवासीसंबंधी हेच चित्र आपणास दिसेल. हे समूह इतके सुटे होत जातील की, ते एक-एकट्याचे होतील. आर्थिक मदत हा एकमेव पर्याय नाही, त्यांची बदलत्या संस्कृतीतली मानसिकता सांभाळणे, हा प्रश्न आहे, असे निदान मला वाटते.

प्रश्न : 'इर्जिक'मध्ये एवढेच नाही, ग्रामसंस्कृतीतली अनेक गोष्टींना तुम्ही स्पर्श केला आहे, तसं तर पारंपरिक साच्यात बसणारं इर्जिक नाही, त्यासंबंधी...

- हो, एका अर्थाने हे कोणत्याही विशिष्ट पारंपरिक वाङ्मयप्रकारात मोडणारे पुस्तक नाही. परंपरा, समकालीन घडामोडी, साहित्य, मानववंशशास्त्र, तत्त्वज्ञान, कला यांचे एकत्र रसायन या पुस्तकात आहे. तुम्ही ग्रामजीवनातून भूमी आणि निसर्ग अलग करू शकत नाही. त्याचे महत्त्व गाव सोडल्यावर झालेल्या वाचनातून माझ्या लक्षात आले की- अरे, आपण जे जीवन इथे जगलो किंवा आजही जगत आहोत; ते म्हणजे केवळ निसर्ग नाही, तर ते एक महाकाव्य आहे. त्यामुळे गतकालीन जीवन वा आठवणी सांगण्याऐवजी मी त्यात आजच्या आधुनिक साहित्याचे बीज कसे दडले आहे, ते सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. तर जुन्या गोष्टींचे समकालीन परिस्थितीत काय स्वरूप आहे, ते सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. कृषिसंस्कृती आणि तिच्या उपसंस्कृतीत दडलेल्या अनंत गोष्टींपैकी इथे काही थोड्याच सांगता आल्या. तुम्ही म्हणाला तसे हे पारंपरिक वाङ्मयप्रकारात बसणारे पुस्तक नाही, हे खरं आहे. ललित लेख, कृषिसंस्कृतीविषयक लेख, रीती-रिवाज, परंपरा यांचा शोध घेणाऱ्या लेखांप्रमाणेच आजच्या

गावगाड्यासंबंधी, समाजव्यवस्थेविषयी लिहिले आहे.

प्रश्न : पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत श्री.द.ता. भोसले यांनी तुमच्या वाचनाचा उल्लेख केला आहे. तुम्ही म्हणता, हे पुस्तक माझ्या गतजीवनाशी जोडलेले आहे. तुमच्याजवळ पुस्तकप्रेम आहे तसेच भूमिप्रेमही दिसते. हे वाचन आणि तुमचे गतकालीन अनुभव यांच्या संबंधातून हे लेख लिहिले आहेत. त्यासंबंधी आणखी काही सांगाल ?

- सांगतो. हे वाचन म्हणजे केवळ पुस्तकांचे नाही. मी नेहमी म्हणतो, आयुष्यात मी पहिली कविता वाचली ती बिनअक्षरांची, बिनशब्दांची. एका अर्थाने मी भाग्यवान आहे की, दोन नद्यांच्या तीर्थस्थान नसलेल्या संगमावर मला वाढता आले. हजार वर्षांचा ऐतिहासिक वारसा असलेल्या गावाने मला खूप काही दिले आहे. एरवी भकास आणि पडझड झालेल्या उद्ध्वस्त गावात मला हजार वर्षांतली माणसं भेटतात असे भास होतात. त्या नदीकाठच्या सर्तीच्या समाध्यांतून त्यांची मौनाची भाषा समजून घेत आलो, नदीच्या काठी वाढण्याचा अनुभव एक वेगळाच असतो. ते नाद, ते गंध, ते स्पर्श, ते आवाज आजही कानांत आहेत. मी अगोदर म्हटल्याप्रमाणे सृष्टीचे एक महाकाव्यच मी जगलो. महाकाव्य कथा-कादंबरीसारखे नसते, त्यात असते समग्र विश्वदर्शन. माणूस, देव, दानव, भुतेखेते, जंगल, अरण्य, पशू, पक्षी, पंचमहाभूते अशा अनेक गोष्टींनी ते परिपूर्ण असते. पशुधन हे तर ग्रामजीवनाचे एक बलस्थानच. गाय, बैल, शेळ्या, कुत्री, मांजरी, नाग, साप असे किती तरी प्राणी हे केवळ अवती-भोवती नसतात, तर तिथला जगण्याचा एक भागच असतो. श्रद्धा, समजुती, परंपरा, जगण्यातले अध्यात्म, पूजा-विधी, सण-उत्सव, यात्रा-जत्रा यांतून ते वेगवेगळ्या पद्धतीने डोकावत असते. हे जीवन म्हणजे या सर्वांविषयीची ग्रामजीवनात जी कृतज्ञता असते, त्या कृतज्ञतेचेच हे पुस्तक आहे.

प्रश्न : ते ठीक; पण हे कसे मांडता आले ?

- ते मांडता आले, कारण ते मी अनुभवले, त्यामुळे राना-वनात राहणे झाले, सुगीच्या दिवसांत मुकाम झाले, रानातल्या गड्यामाणसांबरोबर मी शेतीतली सगळी कामं सुट्टीच्या काळात केली. नांगरणी, कोळपणी, राखणी, काढणी, मोडणी, पाणी देणे, खताच्या वा कडव्याच्या गाड्या वाहणे, कडव्याच्या गंजी रचताना गंजाड्याच्या हाताखाली कामं करणं, गाईच्या धारा काढणं- अशी किती तरी. कोवळ्या मुलाला वडिलांनी सारखं कामाला लावणं हे अनेकांना आवडत नव्हतं. पण त्या काळात ती पद्धतच

होती. शिवाय वडिलांना वाटायचे, हा मोकळा गावभर फिरत राहिला तर बिघडायचा. आणि दोन पैसेही वाचायचेच ना! त्याचीही गरज होतीच. ही सगळी कामं करताना मी त्या भूमीशी इतका एकरूप होऊन गेलो की, पुढे मला त्याची सवयच लागली. मीच स्वतः कामं करू लागलो. वेळ मिळाला तर आजही करतो.

माझे वडील कडक शिस्तीचे आणि वडिलांच्या उलट आईचा स्वभाव होता. ती अतिशय धार्मिक वृत्तीची होती. अशिक्षित होती, पण पोथ्या व स्तोत्रे वाचू शकायची. ती सुंदर चित्रे काढायची, रांगोळ्या काढायची. प्रत्येक सणावाराला भिंतीवर ती अशी चित्रे काढायची. तिचे रंग म्हणजे त्या काळात मिळणाऱ्या विविध रंगांच्या शाईच्या पुड्या किंवा चुना आणि रांगोळी. हे सगळे करताना अनेकदा मी तिला मदत करत असे. त्या-त्या संकल्पनांचा अन्वयार्थ मी ह्या लेखांतून मांडला आहे. आईमुळे मला धार्मिक ग्रंथांचे वाचन करायची गोडी लागली. मला सतत वाटते की- आपण ज्याला धार्मिक साहित्य म्हणतो, ते सश्रद्ध भावनेने वाचू नये आणि नास्तिकतेच्या भावनेतूनही. श्रद्धा आणि नास्तिकता यातून अलिप्त होऊनच वाचले तर लक्षात येईल की, आधुनिक साहित्याची बीजे त्यात आहेत. याशिवाय त्यात मला स्त्रीवाद दिसला, मार्क्सवाद दिसला, गृहवाद दिसला, आइन्स्टाईन दिसला, जगण्याच्या प्रेरणा दिसल्या. आधुनिक कवींशी किंवा लेखकांशी ते संदर्भ जुळवता आले. हे सगळे तुम्हाला वेगवेगळ्या लेखांतून दिसेल.

प्रश्न : शेतीतला अनुभव आणि घरातले संस्कार यांच्या जोडीला शहरात तुम्हाला काय दिलं ?

- हो तर! मला उत्तम शिक्षक मिळाले. प्रकाशक झाल्यावर ज्यांचा सहवास मला मिळाला, ते मराठीतील अतिशय समर्थ लेखक होते. त्यापैकी डॉ.रा.चिं. ढेरे, व्यंकटेश माडगूळकर, डॉ.व.दि. कुलकर्णी, डॉ.द.भि. कुलकर्णी, डॉ.गणेश देवी अशी आणखी काही नावे घेता येतील. ज्यांची पुस्तके मी प्रकाशित करू शकलो नाही, अशाही काही श्रेष्ठ लेखकांबरोबर माझा संबंध राहिला. त्यांच्याशी वेळोवेळी झालेल्या चर्चा, गप्पा म्हणजे माझ्यासाठी मोठी मिळकतच ठरली.

अण्णा म्हणजे डॉ.रा.चिं. ढेरे आणि डॉ.द.भि. कुलकर्णी यांचा दीर्घ काळ म्हणजे जवळजवळ वीस-बावीस वर्षांचा सहवास मिळाला. मी लिहिते रहावे यासाठी तेही आग्रही होते. त्यांनी केलेल्या ज्ञानसंस्काराची परतफेड मला करता

येणार नाही. अण्णांनी त्यांच्या विविध प्रकल्पांसाठी वापरलेल्या संशोधनपद्धती मी जवळून पाहिल्या, त्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी मराठीत देवताविज्ञान आणि इतर ज्ञानशाखा किती समृद्ध केल्या, हे आपण जाणतोच. त्यांच्या संशोधनपद्धतीत त्यांनी मिथकशास्त्राचा उपयोग करून विषयाची सुसूत्र मांडणी केली आहे. इर्जिक हे पुस्तक म्हणजे कृषिसंस्कृतीतील मिथकांचा अन्वयार्थ लावण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. अर्थात माझ्या मर्यादा आणि कॉलमची शब्दमर्यादा यामुळे त्यात काही न्यूनता राहू शकते. पण हा संस्कार तर अण्णांचाच. साहित्यशास्त्र, कवी, कविता याविषयी दभिसर भरभरून बोलत असत. एका अर्थाने त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली माझी ज्ञानसाधना चालू होती. यासाठी काही त्यांची शिकवणी नव्हती. सहवासाने भाग्य बदलते असे म्हणतात, याची प्रचिती मी घेतली. हे पुस्तक मी अण्णांनाच अर्पण केले आहे आणि आता हा पुरस्कारही. अण्णांमुळे धर्माचे समाजशास्त्र जाणून घेण्याचा मी प्रयत्न करत आलो.

प्रश्न : आजच्या राजकारणाने ग्रामजीवन उद्ध्वस्त झाले आहे, हे तुम्ही म्हणता. तुमचा आज अनुभव तसं सांगतो का ? अजून शेताशी संबंध टिकला आहे का ? त्या लेखासंबंधी काही सांगता येईल ?

आजही मी शेती करतो आणि गावाशी व त्यातील घडामोडींशी माझा संबंध आहे. आज तरी राजकारणामुळे ग्रामीण जीवनाच्या सर्वांगीण मूल्यात्मक अधःपतनाचे भेसूर चित्र दिसत आहे. गावातील बदलत जाणारे हे वास्तव आता नागरिकीकरण आणि गुंडगिरीकडे चालले आहे. नदीतून उपसल्या जाणाऱ्या वाळूमुळे केवळ नदी वा पर्यावरण उद्ध्वस्त होत नाही, तर तिथे वाळू माफियांच्या टोळ्यांची दहशतही आहे. हे खूप भयावह आहे.

प्रश्न : जाखडे, आता तुमच्या इतर लेखनाविषयी. उत्कृष्ट वाङ्मयासाठी तुम्हाला राज्य शासनाचे पुरस्कार तीन वेळा मिळाले आहेत आणि इतर अनेक प्रतिष्ठित साहित्यसंस्थांचेही. तुम्ही विज्ञानलेखनही केले आहे. या लेखनासंबंधी काही सांगाल ?

- हे लेखनही ग्रामजीवनाशी निगडितच आहे. माझ्या 'पाचरूट' कादंबरी ऊसशेतीतून निर्माण झालेले प्रश्न चितारणारी आहे. ऊसतोड कामगारांबद्दल आपणा सर्वांना सहानुभूती आहे. पण १९८८ ते जवळजवळ २०१० पर्यंत त्यांनीही शेतकऱ्यांचे शोषण केले आहे, तेही मी त्या कादंबरीतून मांडले आहे. पाचरूट एक घटितनिष्ठ कादंबरी

आहे. या कादंबरीला काही संस्थांचे पुरस्कार मिळाले. अहमदनगर आकाशवाणीवर तिचे दोनदा वाचनही झाले. 'गावमोहर' ही माझी कुमारांसाठी लिहिलेली पण इतरांनीही वाचावी अशी छोटी कादंबरी. तात्यांना- व्यंकटेश माडगूळकरांना ती खूप आवडली होती. या पुस्तकाला म.सा.प. पुणे आणि म.रा. शासनाचे पुरस्कार मिळाले होते. सई परांजपे यांना काही स्कूल डॉक्युमेंट्रीज बनवायच्या होत्या, तेव्हा तात्यांनी ही कादंबरी त्यांना सुचवली होती. 'एक-एक काडी गवताची' हा माझा कथासंग्रह ग्रामीण कथांचाच आहे. मी चार मोठ्या कंपन्यांतून धातुशास्त्र विभागात महत्त्वाच्या पदावर काम केले. शास्त्रशाखेचा विद्यार्थी आणि पुढे इंजिनिअरिंग विभागात काम करण्याची मिळालेली संधी यामुळे मी विद्यार्थ्यांसाठी 'प्रयोगशाळेत काम कसे करावे?' किंवा आपल्या रोजच्या जीवनातील, विशेषतः लोह किंवा लोखंडातील मिश्र धातूविषयी मी अतिशय सोप्या व रंजनात्मक भाषेत लिहिले आहे. लोहाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी अनेक धातूंचा कसा उपयोग होतो, ते मी 'लोहमित्र धातू जिदाबाद!' या पुस्तकातून सांगितले आहे.

प्रश्न : तुमच्या भाषेच्या प्रकल्पाविषयी ?

- मला वाटते, हे माझ्या हातून मोठे आणि भक्कम काम झाले आहे. याचे सर्व श्रेय डॉ.गणेश देवी यांनाच. ब्रिटिश राजवटीत झालेल्या सर्वेक्षणानंतर जवळजवळ शंभर वर्षांनंतर सरकारच्या मदतीशिवाय लोकांच्या सहभागातून केलेल्या भारतीय भाषांच्या लोकसर्वेक्षणात मी महाराष्ट्रातील भाषांच्या खंडाची जबाबदारी स्वीकारली. हा प्रकल्प संपूर्ण भारतभर एकाच वेळी चालू होता. त्यामुळे विविध राज्यातील भाषावैज्ञानिक, भाषांचे जाणकार, भाषाप्रेमी लोक परिचयाचे झाले. राष्ट्रीय प्रकल्पात काम करताना येणारा अनुभव फारच वेगळा असतो. यामुळे मला महाराष्ट्र आणि भारत खऱ्या अर्थाने समजला. विविध समाजघटकांशी, जाती-जमातींशी संबंध आले. बहुजनांच्या भाषांना प्रतिष्ठा देणाऱ्या या प्रकल्पाची नोंद भारत सरकारने घेऊन डॉ.देवी यांना 'पद्मश्री' दिली. युनेस्कोनेही प्रकल्पाची नोंद घेतली. मलाही या महाराष्ट्राच्या खंडासाठी म.रा.शासनाचा पुरस्कार मिळाला.

प्रश्न : पण 'इर्जिक' या पुस्तकाचे स्वागत कसे झाले ?

- लोकमान्य टिळक स्मारक वाचनालय- चिपळूणचा पुरस्कार या पुस्तकास मिळाला. कॉलम संपल्यानंतर २००९ मधील वृत्तपत्रातील उत्कृष्ट कॉलमसाठी म.सा.प. पुणे

आणि मराठी वृत्तपत्र लेखक संघ- मुंबईचा पुरस्कार मिळाला. डॉ.अशोक केळकरांसारखे भाषातज्ज्ञ आणि डॉ.भालचंद्र नेमाडेसर यांचे पत्र, हेही मोठे पुरस्कारच म्हणावे लागतील. नेमाडेसर या पत्रात म्हणतात, 'इर्जिकचे वाचन करताना माझे सिमल्यातले दिवस आनंदात गेले. तुमच्या लेखामध्ये ठासून मांडलेल्या देशी वृत्तीबद्दल मला इकडे वाचत असताना वाटणारा अभिमान कळवला पाहिजे. ही अजून आधार देणारी गावाकडची मूल्ये तुम्ही अत्यंत समर्थपणे मांडली आहेत.'

प्रश्न : प्रकाशन आणि लेखन या दोन्ही बाजू सांभाळताना कोणती कसरत होते ? सध्या काही लिहिता का ?

- खरं सांगू, या दोन्ही गोष्टी माझ्या प्रेमाच्या आहेत. त्यामुळे त्यात नाही कसरत किंवा काही कष्ट वाटत. पण इतरांचे नवे कपडे शिवणाऱ्या शिंप्याला स्वतःच्या फाटक्या पायजम्याला टीप मारायला उस्तं मिळत नाही, तसे माझे झाले आहे. इतरांची पुस्तके प्रकाशित करताना माझी पुस्तके तशीच राहिली आहेत. लेखनाचे अनेक प्रकल्प माझ्यासमोर आहेत. केल्याशिवाय सांगू नये, या उक्तीप्रमाणे ते मी आता जाहीर सांगत नाही. पण वेळोवेळी प्रसंगानुसार लिहिलेल्या किंवा केलेल्या लेखनातून माझी पाच-सहा पुस्तके प्रकाशित होऊ शकतात. फक्त त्या लेखनाचे व्यवस्थित व्यवस्थापन व संपादन करायला फुरसत मिळायला हवी.

प्रश्न : तुम्ही 'पद्मगंधा प्रकाशना'ला वाङ्मयीन प्रतिष्ठा दिली आहे. प्रकाशक म्हणून तुमची भूमिका थोडक्यात सांगाल ?

- प्रकाशन ही गांभीर्याने करायची गोष्ट आहे, याचे भान मी प्रथमपासून ठेवले आहे. प्रकाशन संस्था म्हणजे विद्यापीठाच्या प्रतिकृती ठराव्यात, असे मला वाटते. समकालीन संस्कृतीचे सुईपण करण्याचा आनंद प्रकाशकांना मिळतो, तसा मला मिळाला. त्यातून मी स्वतःला पुस्तक प्रकाशक न समजता ग्रंथ प्रकाशक समजतो. वाचकशरणात न स्वीकारता मी काम करत आलो. यामुळे व्यावहारिक यश मिळाले नसले तरी दीर्घजीवी ग्रंथांचे प्रकाशन मी केले. आजही मी शेती करतो. शेती आणि प्रकाशन-लेखन यात नवसर्जनाचा आनंद दडलेला आहे.

- अरुणा ढेरे